

Олександр Оглоблин

ПРОБЛЕМА ДЕРЖАВНОЇ ВЛАДИ НА УКРАЇНІ ЗА ХМЕЛЬНИЧЧИНИ Й ПЕРЕЯСЛАВСЬКА УГОДА 1654 РОКУ

1954 рік — 300-ліття Переяславської угоди України з Москвою — можна, справді, назвати Переяславським роком. Історична наука й на Україні і на еміграції відгукнулася на цю річницю великим числом публікацій. З одного боку, досліді про Переяславську угоду С. Іваницького, О. Оглоблина, В. Прокоповича, А. Яковлева, статті та розвідки М. Андрусяка, І. Борщака, о. А. Великого ЧСВВ, Б. Галайчука, Б. Крупницького, Н. Полонської-Василенко, М. Чубатого та інших авторів, які мали змогу висловити свою власну думку, і з другого боку, численні публікації важливих документів про Хмельниччину (зокрема, капітальні видання «Воссоединение Украины с Россией», I-III, і «Документи Богдана Хмельницького, 1648-1657») і досліді советських істориків, які не могли зійти з прокрустового ложа антинаукових і антиісторичних «Тезисов о 300-летию» ЦК КП СРСР, і тому мусли одноголосно висловлювати *чужу* директивну думку (з цього погляду, не становить винятку навіть безперечно цінна монографія І. Крип'якевича «Богдан Хмельницький»), — вся ця переяславська література, так чи так, торкалася одного головного питання: чим була Переяславська угода з погляду українсько-російських відносин. Советська історіографія обстоювала політично-пропагандивну концепцію «воссоединения» України з Росією і визнавала лише Переяславську Раду (8. січня ст. ст. 1654 року). Вільна українська історіографія заперечувала це «воссоединение» і, підкреслюючи *договірний* характер акту 1654 року, вважала його, розгортаючи відому тезу В. Липинського, договором мілітарного союзу двох держав — України й Московщини — проти третьої держави — Польщі.

Та коли думка українських дослідників про *характер* — історичний і правний — Переяславського договору була майже однотайна, то питання про *значення* його для тогочасної України, отже й історична *оцінка* цього акту викликали чималі розбіжності й подекуди навіть суперечливі висновки в науковій, а особливо публіцистичній літературі.

Щоб дати правдиву оцінку державно-політичного характеру Переяславської угоди 1654 року, треба, на нашу думку, не лише дослідити історично-правний бік справи й освітлити *зовнішньо-політичний* аспект цього питання (як це переважно було дотепер), але, поруч з

цим, розглянути Переяславську угоду в аспекті *внутрішньої* української політики часів Хмельниччини. Зокрема треба з'ясувати, які були головні концепції державно-політичної думки на Україні в той час, і що нового внесла Переяславська угода в організацію української державної влади. Це й становить предмет нашої статті.

I. ІДЕЯ ДВОЄВЛАДДЯ

Переяславська угода — і в її зовнішньо-політичній, і в її внутрішньо-політичній концепції — народилася задовго перед 1654 роком. М. Грушевський ще 1922 року зазначив «факт цікавих подібностей» «статтей 1654 р., предложених московському правительству», із «Зборівськими пунктами 1649 р.» й підкреслив, що «ми стрічаємося з повторенням тих самих основних мотивів в усіх них» (Грушевський мав тут на увазі ще «переяславські дезідерати» Б. Хмельницького 1649 р.). «Се — каже Грушевський — дає нам зрозуміти, що ми маємо до діла тут у всякім разі з чимсь більшим і глибшим, ніж проста фразеологія».¹ На жаль, Грушевський не дослідив цього питання спеціально. Але й він, і А. Яковлів зауважили, що для форми Переяславської угоди «московський уряд узяв за зразок акти Зборівського договору».²

Це, безперечно, так. Знаємо, що українські послы, Самійло Богданович-Зарудний і Павло Тетеря, привезли до Москви в березні 1654 року акти Зборівської угоди в офіційних копіях: королівський привілей козацькому військові (8. серпня 1649 р.) — він відповідає царській жалованій грамоті 27. III. 1654 р. — і «Деклярацію ласки Короля Й. М., дану на пункти прошення Війська Запорозького»,³ яка — цей збіг дуже цікавий і, мабуть, не випадковий — також складалася з 11 пунктів, як і московські «11 статтів» 27. III. 1654 року.

Тоді, звичайно, «23 статті» Богдана Хмельницького, себто український проект договору 1654 року, відповідали б тим „Punsta o roztzebach Wojska Zaporożkiego“ 1649 р., які опублікував М. Грушевський р. 1922,⁴ і які й досі залишилися не дослідженими спеціально. Щоправда, „Punsta“ 1649 р. мали не 23, а лише 18 статтей, і зміст їх був здебільшого відмінний (тільки перші дві статті 1654 року цілком відповідають „Punsta“ 1649 року, а саме про «права й вольності» й про козацький реєстр), але з 23 статтей 1654 року також 18 мали консти-

¹ М. Грушевський, *Історія України-Руси*, том VIII, частина 3. Хмельниччина в розцвіті. Київ-Відень, 1922, стор. 210-211.

² М. Грушевський, *Історія України-Руси*, том IX, частина II, Київ, 1931, стор. 789-792; А. Яковлів, *Договір Гетьмана Богдана Хмельницького з Московським царем Олексієм Михайловичем 1654 р.*, Нью Йорк, 1954, стор. 41. Див. стор. 55-56.

³ М. Грушевський, *Історія*, IX, 2, стор. 792, 808.

⁴ М. Грушевський, *Історія*, VIII, 3, стор. 210, прим. 1 (на стор. 210-213).

туційний характер (решта 5 мали суто військове значення, що й підкреслює мілітарний характер Переяславської угоди).

Це ніби-то зовнішні формальні подібності, але вони дуже важливі: вони з'ясовують нам форму Переяславської угоди, отже роблять більш зрозумілою позицію обох договірних сторін. Та ще важливіший той факт, що ця велика подібність *форми* супроводжується великою розбіжністю у *змісті* обох договорів, що, звичайно, має вирішальне значення.

В чому суть справи? Що в'язало Переяславський договір із Зборівським, зокрема з погляду *внутрішньої* української політики, — і що їх роз'єднувало?

В основі Зборівської угоди (в ширшому розумінні її) покладена ідея *двоєвладдя*. В основі Переяславської угоди — ідея *єдиної влади*.

Що дають нам з цього погляду „Puncta o potrzebach“ 1649 року?

З 18 статтів справам і інтересам Релігії й Церкви присвячено 9. Зокрема: стаття 3 (скасування Унії в усій Речі Посполитій), ст. 4. (вічна належність Руської Православної Церкви до Константинопільського патріархату), ст. 5 (повна реституція всіх церковних дібр і фундацій та надань Православної Церкви на терені цілої Речі Посполитої» через полковника Війська Запорозького, на то депутованого» — під загрозою оголошення противників цього за «порушників публічного спокою й ворогів отчизни»), ст. 6 (повна публічна свобода Православної Церкви й східного обряду в усій Речі Посполитій), ст. 7 (руські церкви мають бути в Кракові, Варшаві, Любліні й по інших містах), ст. 9 (Єзуїти та інші римські законники не повинні бути в Києві й взагалі на Україні — „po inszych miastach ukraińnych), ст. 16 (щоб не було в Києві римсько-католицького біскупа), ст. 17 (Митрополит Київський з двома владиками „stolek w senacie miec ma, praerogatiwy tey zostaiąc tako i Senatowicie duchownie religiey rzymskiey“), ст. 18 (вимога присяги короля „na wiare graecka“ — „na całosc praw wiary graeckiey“). Окрім того, в кількох інших статтях застерігаються права Руської Релігії й Церкви.⁵

Такі були вимоги Богдана Хмельницького до Польщі під Зборовом — вже в критичний момент татарської зради. Можна думати, що перед тим ці вимоги були далеко більші. Досить пригадати заяву Хмельницького в Переяславі, в лютому 1649 року, перед польським посольством Адама Киселя: «Я вже доказав, о чом ніколи не мислив, докажу й далі, що умислю: виб'ю з лядської неволі народ весь руський. А що первей о шкodu й кривду свою воював, тепер воювати буду о віру православную нашую»,⁶ отже в інтересах Православної Церкви.

Ще й інші заяви Хмельницького викликали сумніви й навіть заперечення, головне, з боку польських сучасників і пізніших дослід-

⁵ Ibid.

⁶ «Воссоединение Украины с Россией. Документы и материалы», том II, Москва, 1954, стор. 108, 118.

ників Хмельниччини. Польська версія причин українсько-польського конфлікту (подана московським послом у Варшаві 9 серпня ст. ст. 1653) твердила рішуче: «И будет ли кто, возрѣвъ в начало и точенія тое войны, паче солнця яснѣйши был узрѣл, что в тую войну никакими мѣрами вѣра не вступается», й Хмельницький «не о вѣре, но против вѣры воюеть, і... Европию всю поганству в подданство привести обѣщаеть».⁷

Московський дипломатичний агент, дяк Григорій Кунаков, посланий до Польщі в 1649 році «провідувати всяких вістей» (зокрема Москва дуже цікавилася переяславськими переговорами Киселя з Хмельницьким), здобув там дуже цікавий документ, що, хоч і був давно опублікований,⁸ і досі ще не знайшов належної уваги й оцінки з боку істориків Хмельниччини. Це так звані «статьи», яких ніби-то «домагался... Богдан Хмельницький у пословъ» польських «Адама Киселя съ товарищи». Серед цих «статтей» були такі:

Стаття 1: «Чтобъ в Кіевѣ и во всей Бѣлой Руси⁹ за Днѣпромъ костеламъ и папезаномъ, также и унеѣ и унеятюмъ, отнюдь николи не бить, да въ Люблинѣ бѣ быть благочестивой христіанской церкви, да и въ Смоленску бѣ и во всѣхъ городѣхъ церкви благочестивѣе очиститъ отъ унеи, а унеятъ бѣ ставили себѣ церкви, что и папещане костелы, гдѣ хотятъ, лишебъ вѣрѣ христіанской благочестивой и церквамъ божьимъ отъ папезанъ и отъ унеятъ налоги не было»;

Стаття 2: «чтобъ митрополиту Кіевскому при коронѣ въ сенатѣ заседать съ паны роды и таемные рады королевскіе завѣдать, а быть бы ему подъ арцыбискупскупомъ Гнѣзненскимъ первому пану радному»;¹⁰

Стаття 4: «чтобъ въ Войску Запорожскомъ гетману быть по волѣ Войска Запорожского, ково они оберутъ, а не по королевскому росказанью, и вѣдать бы Запорожскому гетману Кіевъ и всѣ города за Днѣпромъ росправою и всякимъ урядомъ, лишебъ Войску Запорожскому и тѣмъ Кіевскіе области городамъ быть подданными королевскими, а ни во что бѣ королю и паномъ радѣ и всей Рѣчи Посполитой не вступаться: и все бѣ было на правѣ и вольностяхъ гетмана и всего Войска Запорожского»;

Стаття 5: «чтобъ за Днѣпромъ города и волости, и села, и деревни всѣ были Кіевского митрополита и гетмана и всего Войска Запорожского, а панамъ бы и шляхтѣ маетностей своих за Днѣпромъ всѣхъ уступить къ Запорожскому Войску, и быть тѣмъ ихъ маетно-стемъ къ Кіевской области во вѣки нерушимо»;

Стаття 6: «чтобъ за Днѣпромъ гетманом и квартяному войску не быть, а положить бы то береженье, что оберегали гетманы и квар-

⁷ М. Грушевський, *Исторія*, IX, 2, стор. 1529, 1532.

⁸ «Акты, относящіеся къ исторіи Южной и Западной Россіи» (АЮ и ЗР), том III, Спб., 1861, стор. 288-289.

⁹ «Бѣлая Русь» — «Запорожская земля», Україна.

¹⁰ Отже, Митрополит мав би зайняти друге місце в духовній курії Сенату Речи Посполитої.

тяное войско за Днѣпром, на Запорожского гетмана и на все Войско Запорожское, а быть бы Запорожскому Войску всегда наготовѣ 12000 ч., и которые гроши заслуженные даваны изъ скарбу квартянному войску, и тѣ бы гроши давать Войску Запорожскому, а присылать бы имъ те гроши погодно кабы вмѣсто дани, и ссылатся бѣ королю и паномъ радѣ о всякихъ земскихъ дѣлахъ съ гетманомъ Войска Запорожского, такъ же и гетману Войска Запорожского ссылатся съ королемъ и съ паны рады, послами и посланники, какъ и Малбурскому курфирсту...»;

Стаття 9: «чтобъ королю и панамъ радѣ съ окрестными ни съ которыми государствы, безъ вѣдома митрополита Кіевского и гетмана Запорожского, войны не вочинать и о такихъ о великихъ дѣлахъ ссылатся съ митрополитомъ и съ гетманомъ Запорожскимъ».¹¹

Це й була концепція двоєвладдя Гетьмана й Війська Запорозького — з одного боку, Митрополита Кіївського — з другого боку.

Чи цей проект фігурував під час Зборівських переговорів — важко сказати. Але немає сумніву, що ця програма була складена раніше, правдоподібно в Києві, в кінці 1648 — на початку 1649 року, під час тріумфального приїзду туди Богдана й тих нарад козацької старшини й вищого православного духовенства, які тоді провадилися.¹² Можна думати також, що митрополит кіївський виступав тут не тільки, як репрезентант Української Православної Церкви, але і як речник української шляхти, зокрема тих «православних панів» українських (і білоруських), що їх лідером на Україні був тоді Адам Кисіль, воевода Брацлавський, згодом Кіївський, і які тоді перебували по той бік греблі, на польському боці. Проект українсько-польської угоди в «статтях» Кунакова був спробою погодити дві концепції української державності, які існували ще перед революцією 1648 року, — козацьку й шляхетсько-церковну, революційну й консервативну. А що фактична влада на Наддніпрянській Україні була вже в руках козащини, перевага козацького чинника й керівна роля Гетьмана Війська Запорозького позначилася й на концепції двоєвладдя, втіленій у «статтях» Кунакова.

Будь-що-будь, ця конституція була міродайною в державно-політичних планах Хмельницького в 1649 році й пізніше, принаймні до 1651 року. Вплив її був помітний і в пересправах 1649 року, і під час Зборівських переговорів, про що свідчать „Puncta o potrzebach Wojska Zaporozkiego“, де так багато уваги приділено інтересам Релігії й Церкви. Що-правда, ні в „Puncta“, ні тим паче в Зборівському договорі митрополит Кіївський вже не виступає виразно, як державно-політичний чинник на Україні. Проте, маємо поважні підстави думати, що фактична роля його в тогочасній українській політиці була більша і активніша.

¹¹ *Ibid.* — Коротко про «статті» Кушакова подано в нашій праці «Хмельниччина і українська державність», Нью Йорк, 1954, стор. 21-22.

¹² Див. М. Грушевський, *Історія*, VIII, 3, стор. 122.

З цього погляду дуже цікавий документ, що його вперше опублікував М. Грушевський в 1931 році під заголовком не досить точним «Релігійна дискусія варшавська 1650 року».¹³ Це докладний опис невідомого автора перебування Митрополита Київського Сильвестра Косова у Варшаві на початку 1650 року й запис переговорів, які він там провадив разом з Киселем у справах реалізації тих пунктів Зборівської угоди, що торкалися інтересів Православної Церкви.

Позиція С. Косова була дуже складна. Шляхтич білоруського роду, бувший професор і префект Києво-Могилянської Колегії, людина вчена й принципова, він не тільки мав свої погляди й аспірації, але й не вагався боронити їх. Весь час тримав він з Киселем, хоч разом з тим, шукав порозуміння з Хмельницьким на ґрунті «руської» державності. Але до цього дуже промовляли слова Киселя, який казав йому, що «не треба благочестія нашего (себто інтересів віри й Церкви) на силу козацьку полагати, благочествіе бо когда оружьем встанет, оружьем и падет».¹⁴ І він, як і Кисіль, мабуть думав, що «поб'дять ли ляхи, то мы погибли, поб'дять козаки, мы по старому въ служе-нии имъ. А потом егда панства ани редити ани удержати сами возмо-жутъ, достанем ся в чии третии руки».¹⁵ Косів добре знав, що польський уряд не схоче виконати свої зобов'язання супроти Православної Церкви, які прийняв на себе у Зборівському договорі. Але він мусів їхати до Варшави, бо цього вимагали від нього і гетьман і Кисіль. В розмовах з польськими достойниками Косів не крився, що боїться вертати до Києва без наслідків. «Аще бо инако — казав він, — не потреба уж и в це восвратитися намъ, тамъ бы развѣ в Днепру напиватися воды имѣли. С тѣм нас и козаки поневоли сюда посла-ли».¹⁶ На це відказав йому не без іронії біскуп Познанський: «Дивная вещь, же Святительству твоему тѣх повелѣвают, которыя бы повелѣ-нія вашего слушати должни. Oves vocem pastoris tuiunt. Аще и суть овцы Святительства Твоего, имѣли бы слухати пастыря». Косів не залишився в боргу й пустив свою ключку: «Долженъ бѣ и рабъ, и подданный пана слухати, но панѣ не слушають и намъ не токмо яко овцы, но яко подданныя паном своим повелѣвают».¹⁷

Хоч варшавська місія Косова дознала невдачі (зокрема митрополит і владики не дістали місця в Сенаті), все-ж політична роля митрополита ще не була скінчена. Назовні він, поруч з гетьманом, і далі виступав, як один з репрезентантів нової держави. Дуже цікаві відомості про це збереглися в донесіннях московських посланців і агентів на Україні. Один з них повідомляв, між іншим, в середині березня

¹³ М. Грушевський, *Історія*, IX, 2, стор. 1509-1523.

¹⁴ М. Грушевський, *Історія*, IX, 2, стор. 1515.

¹⁵ Ibid.

¹⁶ Ibid., стор. 1514.

У Варшаві були чутки, що з приводу цієї заяви С. Косова король Ян Казимир сказав: «Хай митрополит заспокоїться, а ні, я сам утоплю його у Вислі, або скажу порізати на кавалки».

(В. Липинський, *Україна на переломі*, Відень, 1920, стор. 281-282).

¹⁷ М. Грушевський, *Історія*, IX, 2, стор. 1514.

1650 року: «был де он в литовской сторонѣ за Днѣпром в Киевѣ. И... приѣхал в Киев из Чигирина черкаской гетман Богдан Хмельницкой со всѣми черкасскими полковники и с сотники, и с лутчими людьми с Черкас февраля в 24 день. А всѣ де... полковников и сотников, и лутчих Черкас приѣхало съ ним Гетманом в Киев тыщечи с три дня того, что поѣхал де... ис Кіева митрополит Кіевской Селиверст. И он, гетман, послал от себе послов своих лутчих черкас, Максима Нестеренко да писаря войскового Ивана Переясловца с товарищи, в Оршаву к королю на сойм для мирного утверженья с королем и с поляки. И из Оршав же король польской с Союму прислал к нему, гетману, в Чигирин лист, что прержней Зборовской договор на нынѣшнем Оршавском соймѣ он, король, и паны рада, и повѣтные послы руками и печатями с митрополитом Кіевским и с ево гетманскими послы закрѣпили. А к нему де... гетману, для мирного утверженья послан из Оршавы от него, короля, и ото всех панов рада со всѣм полномочным Оршавским договором воевода Кіевской Адам Кисель с кіевским митрополитом и с ево послы вмѣстѣ. ... И марта де... в 3 день приѣхали из Оршавы с соймы от короля к нему, гетману, в Киев для мирного утверженья кіевскій митрополит Селиверст да воевода кіевской Адам Кисель, да ево гетманскіе послы черкасы Максим Нестеренко да писарь войскової Иван Переясловец с товарищы. И тово де... числа съѣхался он, Адам Кисель, з гетманом з Богданом Хмельницким к соборной церквѣ к обѣдни у Софѣи Премудрости Божей... И марта де... в 5 день у черкасаго гетмана, у Богдана Хмельницкого, и у полковников, и у сотников, и у Черкас съѣзд был о мирном договорѣ с Адамом Киселем в городѣ Киевѣ у него, Адама, во дворѣ. И Оршавской де и Зборовской мирной договор гетман и полковники, и сотники, и Черкасы с поляки в Киевѣ подкрѣпили вѣчным миром и крест с обѣ стороны цѣловали на том, что поляком на черкас войною отнеодѣ не приходитъ, также и Черкасом на поляков войною не приходитъ... А утвердился де Адам Кисель с черкасским гетманом, с Богданом Хмельницким, и с полковники, и с сотники, и с черкесы вѣчным миром, и крест де на том с обѣ стороны цѣловали в Киевѣ марта в 7 день...»¹⁸

Що митрополит брав участь у цих київських пересправах і обрядах, нема сумніву. Московські послы у Варшаві у квітні 1650 року повідомляли свій уряд про те, що «на страшной (страстной) недѣлѣ во вторник пришли ис Кіева от митрополита и от запорожских черкас к королю послы Богдан Пешта та Грицко».¹⁹ Але так само помітно, що головними партнерами були: Адам Кисіль, як репрезентант короля й Речи Посполитої,²⁰ і гетьман, як єдиний репрезентант Війська Запорозького й цілої козацької України. Зборівська угода, надто-ж її оста-

¹⁸ «Воссоединение», т. II, стор. 352-353.

¹⁹ Ibid., стор. 342.

²⁰ «Пан радний і всея України комисар коронний» — так титулував себе А. Кисіль у листі до московського воеводи в Білгороді кн. Б. Репніна з 1. VIII. 1650 р.

точна Варшавська редакція, затверджена Сеймом, не здійснила ідеї українського двоєвладдя, замінивши її неприродним сурогатом — двоєвладдям українсько-польським.

І все ж у політичних акціях і пересправах 1650-1651 років виступають звичайно три особи: Гетьман Богдан Хмельницький, митрополит Сильвестр Косів і воевода Адам Кисіль (з рамени Речі Посполитої). Якщо перші два репрезентують дві лінії української політики, то *два останні*, зокрема Кисіль, хоч мали більш-менш спільну думку у внутрішніх українських справах, проте й формально й по суті були речниками *протилежних* національно-політичних сторін, Кисіль польської держави, Косів — Православної Церкви України та Білорусі.

Мабуть останньою спробою співпраці або бодай порозуміння головних політичних чинників на Україні була таємнича нарада Хмельницького з Косовим і Киселем, що відбулася в Іркліїві (коло Черкас) на початку серпня 1650 року. Мав рацію М. Грушевський, кажучи, що «самий факт сього з'їзду в глухій Задніпров'ю дав доказ актуальности, пекучости сеї справи».²¹ З опублікованого недавно (1954 р.) листа Киселя до короля Яна Казимира (з Орликова, 12. VIII. 1650) знаємо, що головним предметом наради була справа турецької протекції над Україною. Але, разом з тим, це була ще одна — й невдала спроба дійти до згоди й консолідації української внутрішньої й зовнішньої політики.²² Всупереч нарадам і намовам Киселя й Косова, Хмельницький на початку 1651 року формально визнав турецьку протекцію, а незабаром почалася нова війна з Польщею, яка закінчилася катастрофою під Берестечком і Білоцерківською угодою.

Тепер позиція Косова була зовсім інша. Коли кн. Я. Радзивил окупував Київ, митрополит з духовенством вітав переможців. Він відрікся всякої спілки з Військом Запорозьким та його гетьманом. Згодом Хмельницький пригадав йому, що митрополитові не личить боятися смерті, бо коли він згине в обороні Православної Церкви, то Бог дасть йому в нагороду корону небесну.²³ Це був остаточний удар для ідеї двоєвладдя й персональний розрив між Хмельницьким і Косовим. Після перемоги Хмельницького під Батогом (22-23 травня 1652 року), наслідком якої була втеча Киселя з Києва²⁴ й остаточна ліквідація польської влади на Наддніпрянщині, політична роль Косова була скінчена. Не дивно, що гетьман не повідомив митрополита про свої переговори з Москвою й про українсько-московський союз. Богдан не запросив Косова на похорони свого сина Тимоша. В кінці 1654 — на початку 1655 року гетьман скаржився московському послові Арта-

²¹ М. Грушевський, Історія України-Руси, том IX, частина I, Київ, 1928, стор. 31. Див. 66-67.

²² «Воссоединение», т. II, стор. 385-390.

²³ В. Липинський, *op. cit.*, стор. 62. Дуже цікаві слова Виговського 1656 року, що Сильвестр Косів збирався їхати до Москви (АЮ и ЗР, III, 120).

²⁴ Незабаром він помер (3 травня 1653 року).

монові Матвієєву на Косова й печерського архимандрита Йосифа Тризну, що «житє де ихъ не на пользу, кром того, что беспрестани королю ведомость всякую дают». ²⁵ А хоч потім їхні взаємини трохи покращали, але нехить до Косова залишилася в Богдана до кінця.

Так чужими й далекими один одному зійшли вони, майже водночас (Косів помер 13 квітня ст. ст. 1657 року), ²⁶ з цього світу.

(Закінчення в наступному числі)

²⁵ М. Грушевський, *Історія*, IX, 2, стор. 1034, прим. 2.

²⁶ Про суперечності з приводу дати смерті С. Косова (за С. Величком, він помер 15 квітня) — див. М. Грушевський, *Історія України-Руси*, т. IX, стор. 1373, прим. 2.

У в-ві «Дніпрова Хвиля» друкується велика праця проф. д-р Н. Полонської-Василенко «ЗАПОРІЖЖЯ XVIII СТОЛ. ТА ЙОГО СПАДЩИНА» в 2-ох томах. Передмова проф. д-ра О. Оглоблина. Перший том обіймає слідуючі розділи:

1. Історики Запоріжжя XVIII стол.
2. До історіографії Запоріжжя XVIII стол. (Леклерк та Болтін).
3. З історії останніх часів Запоріжжя (остання боротьба Запоріжжя за його «вільності»).
4. До історії повстання на Запоріжжю 1768 року.
5. Зруйнування Запорізької Січі.
6. Маніфест 3 серпня 1775 р. в світлі тогочасних ідей.
7. Майно Запорізької старшини як джерело для соціально-економічного дослідження історії Запоріжжя.

Перший том матиме около 400 стор. і вийде з друку при кінці вересня 1965 р. Ціна \$4,50 в передплаті, або рівновартість їм в іншій валюті.

Адреса для замовлень і вплати грошей:

DNIPROWA SCHWYLA
Dr. O. Wintoniak
8 München, Dachauerstr. 9/II
West Germany

Олександр Оглоблин

ПРОБЛЕМА ДЕРЖАВНОЇ ВЛАДИ НА УКРАЇНІ ЗА ХМЕЛЬНИЧЧИНИ Й ПЕРЕЯСЛАВСЬКА УГОДА 1654 РОКУ

(Закінчення)

II. ПЕРЕМОГА ІДЕЇ ЄДИНОВЛАДДЯ

Великий український патріот-державник XVIII століття — Гетьман Пилип Орлик назвав Переяславську угоду «найсильнішим і найнепереможнішим аргументом і доказом суверенности України» («Вид прав України»)²⁷. Що-ж *найголовніше* дала тая угода для Української Козацької держави?

На нашу думку, це було урочисте, міжнародного характеру, визнання влади Війська Запорозького на Україні й всенародности та доживотности прав Гетьмана Війська Запорозького, як *єдиного* володаря України. Цілком слушно каже В. Липинський, що Хмельницький «зміг нарешті свою повну суверенність заманіфестувати — заключив перший офіційальний, цілій Україні і всьому світу явний, союз з державою «одновірною», до якої віддавна потихеньку зітхала письменна переважно шляхецька «Русь» православна, і в якій українські маси народні не тільки «панів польських», але й «неволі турецької» бачити не сподівались...»²⁸ «Держава Руська» («Государство Російское» в розумінні України) стала «Войска Запорожского Украйною», і це було повним і остаточним визнанням української національно-визвольної революції, її справедливости, легальности й конституційности. Іншими словами, це було визнання *de jure* нової Української Козацької держави, її козацького устрою та її гетьманської влади.

Головною ознакою суверенности Української Держави була особа і влада гетьмана Війська Запорозького, як голови держави та її уряду. Влада гетьмана має *всенародний* характер²⁹. Підчас переговорів у Переяславі і в Москві 1654 року московський уряд визнає Військо За-

²⁷ «Стара Україна», Львів, 1925, I-II. З новіших праць про Переяславську угоду — див. А. Яковліва, Договір Гетьмана Богдана Хмельницького з московським царем Олексієм Михайловичем 1654 р., Нью Йорк, 1954, й нашу працю «Українсько-Московська угода 1654», Нью Йорк-Торонто, 1954 (англійське видання: „Treaty of Pereyaslav 1654“, Toronto-New York, 1954). Див. ще „The Annals of the Ukrainian Academy of Arts and Sciences in the U.S.“, Vol IV, No. 3 (13) 1955.

²⁸ Липинський, стор. 26.

²⁹ М. Грушевський, Історія, IX, стор. 751. Див. Ibid., стор. 757.

порозьке й Гетьмана персонально за єдину законну репрезентацію України. Про це свідчать такі моменти:

1) Офіційна формула «Государево Московское Государство» має на українському боці відповідника: «Войска Запорожского Украина».³⁰

2) Передаючи булаву Гетьманові, московський посол В. Бутурлін сказав іменем царя, що булава посилається Гетьманові, щоб він нею щасливо начальствував над благочестивим військом і всіми людьми («благочестивымъ воинствомъ и всѣмъ людемъ»). «Се интересне відзначення — зауважує Грушевський — всенароднього характеру гетьманської влади».³¹

3) Б. Хмельницький у грамоті до царя 17. II. 1654 р. звертається від імени всього народу Руського й «Руської держави» («Государства Російского»)³².

4) Гетьман репрезентує всі стани української людности, і московський уряд визнає цю репрезентацію.

5) Барвистий епізод з диверсією української покозаченої шляхти підчас переяславських переговорів: «Да к боярину же к Василью Васильевичю (Бутурлінові) въ Переясловлѣ приходили шляхта и говорили, чтобъ шляхта была межъ козаковъ знатна и судились бы по своимъ правамъ, и маетностямъ бы за ними быть по прежнему. И приносили на писмѣ имена свои, воеводства и уряды себѣ росписали. И боярин Василей Васильевичъ говорилъ шляхтѣ, что они то дѣлають непристойнымъ обычаемъ: ещо ничего не видя, сами себѣ пописали воеводства и уряды, чего и в мысль взяти не годилось; и о том они, боярин Василей Васильевичъ с товарищи, станутъ говорить гетману; а прежь сего от гетмана государю о том челобитья не было. — И шляхта били челомъ, чтобъ гетману про то не сказывать: мы де так писали от своей мысли, а не по гетманскому приказу, и то в волѣ государевѣ, а мы де пошли присягать и попишемъ имена какъ кого зовуть».³³

6) В «українському проекті договору» («23 статті» Богдана Хмельницького) Гетьман заступає інтереси Церкви й Митрополита. «О митрополитѣ помянути имѣють (посли), какъ будутъ разговаривати, и о томъ посломъ нашимъ изустный наказъ дали есмо» (п. 18-й «23 статей»). Який це був наказ, з'ясовує п. 6-й московських «статей» (11 статей) 27. III. 1654 року: «О митрополитѣ Кіевскомъ посланникомъ изустной наказъ данъ. А въ рѣчахъ посланники били челомъ, чтобъ Царское Величество пожаловалъ, велѣлъ дати на его маетности, свою государскую жаловальную грамоту». Царська резолюція була така: «Царское Величество пожаловалъ: Митрополиту и всѣмъ духовного чину людемъ на маетности ихъ, которыми они

³⁰ «Акты, относящіеся къ исторіи Южной и Западной Россіи» (АЮиЗР), том X, Спб. 1878, стор. 235.

³¹ Ibid., стор. 231. Див. М. Грушевський, *Історія*, IX, стор. 742.

³² АЮиЗР, X, стор. 434. Див. М. Грушевський, *Історія*, IX, стор. 793.

³³ АЮиЗР, X, стор. 248.

нынї владѣють, свою государскую жаловалную грамоту дать велѣль». ³⁴

Доживотність влади гетьмана була безперечно визнана Переяславською угодою. Про це виразно кажуть і п. 6-й українського проекту договору («23 статті»), і царська жалувана грамота 27. III. 1654 року. ³⁵

Звичайно, не Переяславська угода зробила Богдана Хмельницького єдиним і повновладним володарем України. Це зробила Українська національно-визвольна революція, і сталося це задовго до Переяславської угоди. Але саме Переяславська угода, в тогочасних формах міжнародного права, визнала й ствердила перед цілим світом цей факт. Мав певну рацію український православний шляхтич і польський конфідент Павло Олекшич, коли писав Богунові 16. III. 1654 року, що Хмельницький «бувши вашим товаришем, нині став вашим паном». ³⁶

В світлі цього стає зрозумілою і форма Переяславської угоди, яку Хмельницький немов би підказав московському урядові, і дальша політика Москви щодо України та ставлення московського уряду до Переяславської угоди, і опозиція щодо українсько-московського союзу з боку української шляхти та вищого духовенства й персонально митрополита Сильвестра Косова.

Це не була ні «московфобія» Косова, про яку нічого невідомо, ³⁷ ні навіть його «полонофільство», до речі, цілком природне й навіть кінечне в його становищі голови Православної Церкви *цілої* Речі Посполитої, а передусім України та Білорусі, і в його ситуації на той час. Це було змагання двох українських станів — шляхетського й козацького — за владу в новій Українській державі — і, будь-що-будь, боротьба їх обох за відновлення старої Руської держави.

Протест Косова проти Переяславської угоди був якраз запереченням всенародного характеру влади Війська Запорозького та його гетьмана. Це особливо яскраво виявилось підчас конфлікту митрополита з московськими воеводами в Києві. Ще в суперечках з Бутурлінін (у половині січня 1654 р.), коли московський посол докірливо запитав Косова, чому він «его царському величеству о томъ (про протекцію московського царя над Україною) николи не биваль челомъ и не пишываль, и его царской милости къ себѣ не поискаль», митрополит відказав, що про переговори гетьмана з Москвою він нічого не знав. ³⁸ А коли незабаром (в кінці лютого того-ж року) московські воеводи в Києві (кн. Ф. Куракін і кн. Ф. Волконський) хотіли взяти ґрунт церковної землі біля св. Софії, щоб будувати там нову фортецю, митрополит рішуче спротивився цьому. «Если хочите — казав він воеводам

³⁴ Ibid., стор. 446-452, 480-481.

³⁵ Ibid., стор. 446-452, 492.

³⁶ М. Грушевський, *Історія*, IX, стор. 833.

³⁷ Зовсім слушно зауважив о. д-р А. Великий ЧСВВ в рецензії на нашу працю про Переяславську угоду, що в 1654 році «карти Московщини... в українській свідомості були ще досить чисті...» («Аналекта OSBM», серія II, секція II, том II (VIII), вип. 1-2, Рим 1954, стор. 293).

³⁸ АЮиЗР, X, 253; «Воссоединение», III, стор. 479. Див. М. Грушевський, IX, стор. 746-748.

— черкась уберечь, то оберегайте версть за 20 отъ Кіева и больше». А коли воеводи загрозили взяти тую землю силою, митрополит «учаль сердитовать и говорилъ: будетъ учнете на томъ мѣстѣ ставити городъ, и я учну съ вами биться». На це воеводи закинули Косову, що він, певне, прихильний до польського короля, і тому хоче залишити Київ безборонним. Митрополит ще більше розсердився й сказав: «гетман Богданъ Хмельницькій посылалъ битъ челом государю и поддался со всѣмъ Войскомъ Запорожскимъ подъ государеву высокую руку; а онъ, митрополитъ, со всѣмъ соборомъ бити челомъ государю о томъ, что ему быть подъ государевою рукою, не посылывалъ, и живеть онъ съ духовными людьми о себѣ, ни подъ чьею властью». Воеводи пригадали митрополитові, що він був під королівською владою, а тепер живе під владою царя, на що Косів відповів: був він під королівською владою, а «впредъ подъ чьею властью велить Богъ ему быть, подъ того властью будетъ», і — як писали воеводи цареві — «учаль намъ угрожать: не ждите начала, ждите конца, увидите сами, что над вами будетъ вскорѣ».³⁹

Цей мужній протест митрополита був дуже небажаний для Москви та для українсько-московського союзу і для гетьмана, а передусім небезпечний для самого митрополита (московський уряд навіть вимагав, щоб гетьман вислав Косова до Москви). І Хмельницький, і московський уряд, і, врешті, сам Косів вживають заходів, щоб тую справу якось поладити. Посольство (в липні 1654 року) ігумена Інокентія Гізеля до царя, який був тоді під Смоленськом, і надання царської жалуваної грамоти митрополитові ліквідували конфлікт, принаймні про людське око.⁴⁰

Це була остання й спізнена спроба митрополита Косова й тих шляхетсько-церковних кіл, що стояли за ним, оборонити ідею українського двоевладдя. Гетьман Богдан Хмельницький після 1654 року не тільки фактично й морально, але й правно був визнаний, як єдиний володар, «государ» України — навіть у сфері суто церковних справ. Ще раніше Українська Церква визнавала за ним *право патронату*. Тепер прийшло й *право* (бодай частинне) *інвеститури*. Вже 2. червня 1655 року, в Богуславі, гетьман видає універсал, який потверджує вибір на намісника Київського Золотоверхо-Михайлівського монастиря Теодосія Сафоновича.⁴¹

Зміцнення українського державного будівництва в 1654-1657 роках, боротьба за об'єднання українських земель у соборній Українській державі, здійснення українсько-білоруської унії під егідою Гетьмана й Війська Запорозького, широкий розмах української зовнішньої політики в 1656-1657 роках — союз зі Швецією й Семигородом, а згодом ще

³⁹ АЮиЗР, X, стор. 387-396. Див. М. Грушевський, IX, стор. 799.

⁴⁰ Ibid., стор. 800-801, 828-829, 864-865. Новий перегляд питання про позицію Косова — див. І. Власовський, Нарис історії Української Православної Церкви, II, Нью Йорк — Бавнд-Брук, 1956, стор. 299 sq.

⁴¹ «Документи Богдана Хмельницького», Київ, 1961, стор. 431-432, № 318.

з Молдавією, Валахією й Бранденбургом — проти Польщі,⁴² при збереженні союзу з Московією (не зважаючи навіть на Виленську угоду 1656 року), радикальні плани ліквідації Польської держави («снести б Коруну вся... будто Коруну Польская и не бывала» — 1657 р.)⁴³ — все це стало можливим після ствердження єдиної влади гетьмана Війська Запорозького, яка була також найліпшою гарантією та запорукою прав, інтересів і змагань Української Церкви. Щойно тоді («нынѣ») митрополит Сильвестр Косів міг з повним переконанням визнати гетьмана Богдана Хмельницького «нашої землі начальником і повелителем».⁴⁴ Але це зробив не українсько-московський союз і, звичайно, не мілітарна чи політична допомога Москви. Це було зроблено завдяки зміцненню Української Козацької держави і влади її гетьмана, зокрема після Переяславської угоди 1654 року, всупереч волі, бажанням й політиці Москви.

Ідея двоєвладдя в революційній Україні не перетворилася в життя не тому, що обидва головні репрезентанти її — Митрополит і Гетьман — не хотіли цього або нездатні були до того. І не тому лише, що вони були речниками відмінних, а навіть протилежних соціальних інтересів і політичних прагнень. Аджеж Хмельниччина була не соціальною, а національно-визвольною революцією. І саме тому, що це була національна революція, для двоєвладдя й взагалі будь-якого поділу влади не було й не могло бути місця. Коли найвищим законом було благо національно-визвольної революції — тільки вона, в особі свого вождя, могла мати всю повноту влади, яка, таким чином, мусіла бути єдиною й неподільною. Саме такою й була влада гетьмана Богдана Хмельницького, зокрема після Переяславської угоди 1654 року.

Ідея єдиновладдя на Україні після Переяславської угоди остаточно усуває ідею двоєвладдя, принаймні в тій формі і в тому змісті, в якому вона переважала в українській політичній думці за перших років Хмельниччини.

Але ця проблема не зникає цілком з українського політичного кону. Вона тільки зі сфери зовнішніх стосунків козащини переходить у сферу внутрішніх козацьких відносин. Це була проблема взаємин, змагання й навіть боротьби гетьмана-володаря з козацькою аристократією, проблема *mutatis mutandis* досить актуальна в тогочасній Європі (приміром, у Франції). Гетьман, як голова держави, став над козацькою, а козацька старшина перетворюється на зверхній стан України. Змагання й боротьба між ними намічаються ще за Хмельницького, в останні місяці його життя, починаються відкрито за Виговського, загострюються за Многогрішного й особливо Самойловича, а свого вершку досягають за Мазепи. Полтавська катастрофа завдала величезного удару гетьманській владі — і на Україні, і на еміграції. Бендер-

⁴² В. Липинський, (ор. cit., стор. 193) слушно назвав війну України з Польщею 1656-1657 р. «боротьбою за Українську землю».

⁴³ М. Грушевський, IX, стор. 1426.

⁴⁴ АЮиЗР, X, стор. 709 (4. VII. 1654 р.). Див. М. Грушевський, IX, 859.

ська конституція 1710 року була безперечною перемогою козацької аристократії (формула П. Орлика: «Князь і Стани»). Екзильний гетьман Пилип Орлик здійснює свою владу самостійно,⁴⁵ без старшини, але тільки тому, що незабаром ні тої старшини, ні, зрештою, тої влади на еміграції вже не стало. А на Україні і над гетьманом, і над козацькою аристократією запанувала чужа й ворожа обом їм державно-політична сила і влада Російської імперії.

⁴⁵ Зрештою, це відповідає поглядам самого П. Орлика. У листі до гр. Дезайєра, французького амбасадора у Царгороді, Гетьман писав 4. V. 1712 року: «Мала держава не може утримати свою свободу між двома великими сусідами, як тільки глибоко продуманою політикою. Для проведення в життя цієї політики її володар повинен бути у себе абсолютним господарем» (І. Б о р щ а к, „Orlikiana“, «Хліборобська Україна», кн. IV, Відень 1922-1923, стор. 352).